

Symbolen voor kracht

De bijdrage van beeldende werkvormen aan posttraumatische groei bij in hun jeugd misbruikte mannen

MARIJKE C.L. BALJON EN R. RUARD GANZEVOORT

SAMENVATTING

Er is relatief weinig bekend over de behandeling van in hun jeugd misbruikte mannen. Deze bijdrage is gebaseerd op de schaarse literatuur en eigen klinische ervaringen met de doelgroep. We bespreken het spanningsveld tussen traditionele mannelijkheidsbeelden en slachtofferschap. Inspiratie voor behandeling wordt gevonden in de literatuur over enerzijds de seksespecifieke hulpverlening aan misbruikte vrouwen en anderzijds die over posttraumatische groei. Dit laatste brengt ons bij existentiële aspecten van therapie gericht op herstel na trauma. Beeldende werkvormen en religie vertegenwoordigen in zichzelf wijzen van verhouden en verbinden die haaks staan op traditionele mannelijkheidsbeelden en op de gevolgen van seksueel misbruik. We laten aan de hand van casuïstiek zien hoe beeldende werkvormen kunnen bijdragen aan posttraumatische transformatie en aan een herdefinitie van mannelijkheid.

Trefwoorden: misbruikte mannen, religie, creatieve therapie, posttraumatische groei

---

INLEIDING

De aandacht voor mannen die kampen met de gevolgen van seksueel misbruik in de kindertijd kwam niet alleen veel later dan aandacht voor vrouwelijke slachtoffers, maar is ook in omvang beperkt. Ook al wijst onderzoek steeds weer uit dat ook onder jongens seksueel misbruik een serieus probleem is, het in onze cultuur gangbare beeld van mannen en mannelijkheid staat daar haaks op. Alle emancipatie ten spijt leeft nog steeds het beeld dat jongens en mannen in principe hun eigen grenzen kunnen bewaken, seksueel het initiatief nemen, en daar bovendien emotioneel minder in investeren. Dat leidt tot de gedachte dat seksueel misbruik bij

jongens en mannen minder voorkomt en als het al voorkomt minder impact heeft. Veel onderzoekers en behandelaars weten inmiddels wel beter, ook al is bij hen dit misleidende cultuurbeeld niet afwezig, zeker als het gaat om etnische subculturen met een sterker machogedrag. De misbruikte mannen leven in een machteloos makend spanningsveld doordat slachtofferschap onverenigbaar is met het gebruikelijke mannelijkheidsbeeld. In de behandeling dient men hier specifiek rekening mee te houden.

In bredere zin wordt door meerdere auteurs betoogd dat een ingrijpend gevolg van trauma is dat er veranderingen optreden in het zingevings-

systeem. Daarbij gaat het volgens Herman (1992) vooral om het verlies van vertrouwen en gevoelens van hopeloosheid en wanhoop. De *Emotion focused* therapie voor trauma besteedt daarom expliciet aandacht aan ‘meaning creation’ als taak in de therapie (Paivo & Pascual-Leone, 2010; Elliott e.a., 2004). Uit onderzoek naar posttraumatische groei blijkt dat een ‘changed philosophy of life’ daar vaak deel van uitmaakt. Kia-Keating e.a. (2005) besteden specifiek aandacht aan ‘renegotiation of masculinity’ als belangrijk aspect van herstel na trauma.

In dit artikel betogen we dat in hun jeugd misbruikte mannen door de aard van het trauma geraakt worden in hun mannelijke identiteit. Hun persoonlijke verwarring omtrent mannelijkheid wordt versterkt door de maatschappelijke context. Tegelijkertijd biedt de maatschappelijke oplossing van een androgyn ideaal een opening naar het herdefiniëren van hun eigen mannelijkheid. Dit maakt het vervolgens mogelijk om tot een autonome zingeving van het bestaan te komen.

De groeiende literatuur over posttraumatische groei geeft specifiek aandacht aan het belang van creatieve transformatie van betekenissen. Het gaat daarbij om een dieptedimensie van ons bestaan, die raakt aan wat ons overstijgt. Dat kan, maar hoeft niet, in de vorm van een religieuze traditie te zijn.

We staan eerst stil bij verschillen tussen mannen en vrouwen, vervolgens bespreken we enkele seks-specifieke effecten van seksueel misbruik en gaan dan in op de relatie met betekenisgeving en religie. Ten slotte beschrijven we aan de hand van concrete casuïstiek de bijdrage van beeldende werkvormen aan de herdefinitie van mannelijkheid en daarmee aan herstel. Een achterliggende gedachte is daarbij dat bij herstel na trauma de kwaliteit van leven wezenlijker is dan symptoomreductie.

MANNEN ZIJN ANDERS

Biologische verschillen tussen mannen en vrouwen zijn wat betreft de seksualiteit evident. Daarnaast wijst recent wetenschappelijk onderzoek op talloze neurologische en hormonale verschillen (Brizendine, 2010). Hamann (2005) vond bijvoorbeeld seksespecifieke verschillen in de respons van de amygdala tijdens met emoties samenhangende activiteiten, zoals de vorming van emotioneel geheugen en seksuele gedragingen.

De psychologische literatuur over mannen en mannelijkheid maakt vooral gewag van traditionele mannelijkheidsbeelden. Kenmerkend voor cultureel gesanctioneerde mannelijkheid zijn agressie, afwijzing van vrouwelijkheid, stoïcisme, preoccupatie met seks, kostwinnenschap, sexualiteit en beschermer zijn van gezin en huis (O’Neil, 1990; Rasheed & Rasheed, 1999). Het is natuurlijk de vraag in hoeverre dit nog geldt na de seksuele revolutie in de tweede helft van de vorige eeuw. In dit verband is een recent groot onderzoek naar sekseverschillen, persoonlijkheid en cultuur (Schmitt, Realo, Voracek & Allik, 2008) relevant. Dit onderzoek maakt deel uit van een groot project dat de beschikking heeft over steekproeven uit drie landen in Noord-Amerika, vijf in Zuid-Amerika, acht in West-Europa, tien in Oost-Europa, zes in Zuid-Europa, vier in het Midden-Oosten, zeven in Afrika, drie in Oceanië, vijf in Zuid(oost)-Azië en vier in Oost-Azië. Deelnemers vulden een persoonlijkheidsvragenlijst in, waarmee ‘the big five’ (emotionele stabiliteit, extravertie, openheid voor nieuwe ervaringen, vriendelijkheid en nauwkeurigheid) werden vastgesteld. Daarbij bleek dat vrouwen gemiddeld extravertier, vriendelijker, nauwkeuriger en vooral emotioneel instabieler waren dan mannen, maar het patroon verschilde enigszins per land. De sekseverschillen bleken groter in landen waar mensen langer gezond leefden en gemiddeld een hogere opleiding en een hogere levensstandaard hadden. In het algemeen waren de sekseverschillen in westerse, individualistische culturen duidelijk groter dan in niet-westerse, collectivistische culturen. De verklaring is volgens de onderzoekers, dat aangeboren sekseverschillen in rijke, egalitaire landen meer ruimte hebben om zich te manifesteren dan in landen waarin er meer beperkingen zijn. Dat geldt niet alleen voor karakterverschillen; in rijke landen is het sekseverschil in lengte en bloeddruk bijvoorbeeld ook groter dan in arme landen. Er is, ironisch genoeg, gewoon meer gelegenheid voor seksueel dimorfisme.

MISBRUIK ONDER MANNEN KOMT VEEL VOOR

Nadat men lang dacht dat seksueel misbruik van jongens en mannen nauwelijks voorkwam, gaat men tegenwoordig uit van schattingen rond de 10%, afhankelijk van de definitie van seksueel misbruik en van de wijze van vragen. In een grote

studie onder 17.337 volwassenen in San Diego rapporteerde 25 % van de vrouwen en 16 % van de mannen een vorm van seksueel misbruik voor het 18^e levensjaar. Van de mannelijke slachtoffers meldde 24,7% dat er daarbij penetratie plaats had gevonden tegen 16% van de vrouwelijke slachtoffers (Dube e.a., 2005). In een andere grootschalige studie onder 16.000 Amerikanen zei 18% van de vrouwen en 3% van de mannen ooit in hun leven seksueel misbruik ondervonden te hebben (Pimlott-Kubiak & Cortina, 2003). Er zijn aanwijzingen dat bij homoseksuele mannen seksueel misbruik even vaak voorkomt als bij vrouwen. Balsam, Rothblum en Beauchaine (2005) vonden bij 30% van deze groep ervaringen van seksueel misbruik in hun jeugd en/of volwassenheid.

SEKSESPECIFIEKE GEVOLGEN

Het optreden van problematische effecten en disfunctionele copingstrategieën hangt niet alleen af van de ernst of aard van het seksueel misbruik, maar ook van sociale steun tijdens en na het misbruik, attributiestijl en coping en de mogelijk mede door culturele en religieuze factoren beïnvloede veerkracht (Gold, Milan, Mayall & Johnson, 1994; Holman & Cohen Silver, 1996; Doxley, Jensen & Jensen, 1997).

Vanuit het perspectief van de dader is zowel bij mannen als vrouwen het doel van het misbruik niet alleen seksuele bevrediging. Soms gaat het meer om macht of juist om intimiteit en is de seksuele vorm alleen maar een middel. In andere gevallen is het doel wel seksueel van aard. Deze vermenging van intimiteit, seksualiteit en macht leidt voor het slachtoffer tot een grote verwarring, zeker wanneer het eigen lichaam reageert op de seksuele aanraking, soms tot en met een orgasme. De beleving van seksueel misbruik is op verschillende manieren een aantasting van mannelijkheid. Om te beginnen is het nemen van seksueel initiatief een kernelement in traditionele mannelijkheidsbeelden. Seksueel slachtofferschap is daarvan een fundamentele ondermijning. Mannen nemen, worden niet genomen. Als mannen in deze beelden geen slachtoffers zijn, dan zijn slachtoffers dus geen echte mannen (Lew, 1988). De beleving van seksuele lust tijdens het misbruik leidt vaak tot verwarring over de eigen seksuele identiteit,

met name als de dader een man is. Mannelijke slachtoffers van seksueel misbruik moeten voor zichzelf een verklaring vinden dat ze het seksueel contact met een man ten minste gedeeltelijk prettig vonden, en dat roept de angst op homoseksueel te zijn. Dat is echter opnieuw een aantasting van mannelijkheid, want ook homoseksualiteit past niet in het klassieke beeld van mannelijkheid. Echte mannen houden altijd enige afstand van elkaar, zeker waar het op intimiteit aankomt. Als een slachtoffer die intieme nabijheid heeft meegemaakt – hoe ongewenst ook – en dat als lustvol heeft beleefd, dan is hij geen echte man. Om dat te compenseren, kan het slachtoffer agressief gedrag ontwikkelen, want dat geldt wel als typisch mannelijk. Andere slachtoffers willen geen dader zijn en wantrouwen daarom hun eigen agressie. Daardoor wordt hun mannelijke kracht ondermijnd en hun machteloosheid versterkt.

Onderzoek naar de gevolgen van seksueel misbruik bij jongens besteedt vaak specifiek aandacht aan mogelijk ouderschap. Daaruit blijkt dat het merendeel van de misbruikte mannen geen dader wordt. Salter en anderen (2003) vonden in een longitudinale studie onder 224 voormalige mannelijke slachtoffers, die inmiddels 18 jaar of ouder waren, dat daarvan 26 seksueel misbruik hadden gepleegd. Lambie, Seymour, Lee en Adam (2002) onderzochten verschillen tussen een groep misbruikte mannen die behandeld werden omdat ze zelf dader waren van misbruik van een kind en een groep die behandeld werd voor de gevolgen van seksueel misbruik maar geen dader waren. Er waren tussen beide groepen geen significante verschillen met betrekking tot de aard en de ernst van het misbruik, dat ze als kind hadden meegemaakt. De dadergroep gaf meer blijk van fantasieën en masturbatie naar aanleiding van het misbruik, had vaker plezier beleefd aan het misbruik, had in hun kindertijd minder steun vanuit de omgeving ervaren en in de adolescentie minder contact met leeftijdgenoten.

In de praktijk van de hulpverlening zien we vaak dat misbruikte mannen agressieveremd zijn. Ze wijzen agressie af, omdat ze dat associëren met ouderschap. Een eenmalige agressieve doorbraak, waar zowel de man zelf als zijn omgeving erg van schrikt, kan dan de aanleiding zijn om hulp te zoeken.

Jaap is rond de 50 als hij aangemeld wordt voor het deeltijdprogramma voor in hun jeugd getraumatiseerde mannen. In termen van DSM IV is er sprake van een dissociatieve stoornis n.a.o. en een eetstoornis n.a.o. Hij is op alle levensgebieden vastgelopen. In zijn jeugd is hij langdurig en ernstig seksueel misbruikt. Hij heeft in zijn puberteit en adolescentie veel woede afgereageerd in destructief gedrag, waardoor hij regelmatig in aanraking kwam met justitie. Hij heeft dit gedrag 20 jaar geleden afgezworen, maar blijft worstelen met zijn destructieve neigingen.

Feministische wetenschappers hebben uitgebreid laten zien dat seksueel misbruik van vrouwen en kinderen de uiterste consequentie van een patriarchaal systeem is (Nicolai, 1997). De consequentie voor jongens die misbruikt worden, is dan echter dat ze buiten dat systeem vallen. Anders gezegd: voor meisjes onderstreept het misbruik dat ze vrouw zijn en dus object, voor jongens onderstreept het dat ze object zijn en dus geen man. Dat draagt eraan bij dat vrouwelijke slachtoffers oververtegenwoordigd zijn in de psychiatrische hulpverlening en mannelijke slachtoffers in de gevangenis. We moeten daarbij niet vergeten dat de meesten hun leven voortzetten zonder in een van beide instellingen terecht te komen. Het verschil is niet zwart-wit.

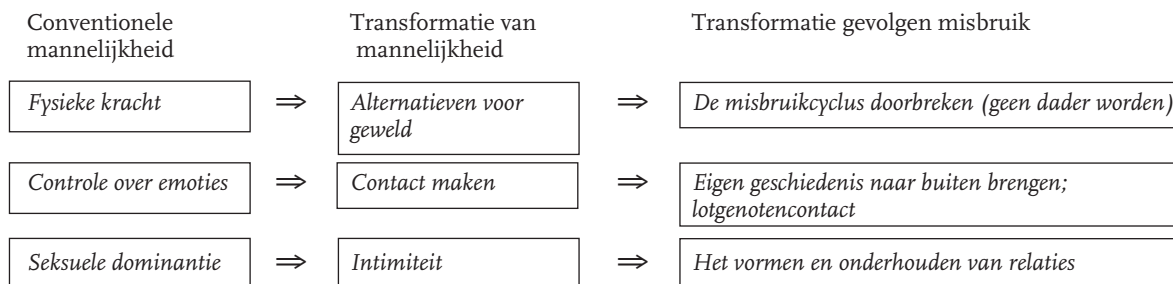
POSTTRAUMATISCHE GROEI, BETEKENISGEVING EN GENDER

Slachtoffers van seksueel misbruik ondervinden niet alleen negatieve gevolgen. Al eeuwenlang bestaat de notie dat het menselijk lijden kan leiden tot transformatie en groei. Vooral filosofische en religieuze stromen hebben dit thema uitgewerkt. Na de Tweede Wereldoorlog ontstond daarvoor ook belangstelling vanuit de psychiatrie en de psychologie. Belangrijke pioniers in het denken over groei die het gevolg kan zijn van de confrontatie met ernstige gebeurtenissen zijn Frankl (1963), Maslow (1954) en Yalom (1980). In de afgelopen jaren is de aandacht gegroeid voor de manier waarop mensen met traumatische ervaringen omgaan en hoe ze daar soms meer positieve dan negatieve gevolgen aan overhouden. Dit wordt in de literatuur aangeduid als posttraumatische groei (Calhoun & Tedeschi, 2006). Vanaf de tachtiger jaren wordt daarnaar systematisch onderzoek gedaan. Er zijn daartoe vragenlijsten ontwikkeld, waarvan de *Post-traumatic Growth Inventory* (Tedeschi & Calhoun,

1996) voor Nederland is vertaald en gevalideerd voor kankerpatiënten (Jaarsma, Pool, Sanderman & Ranchor, 2006). Factoranalyse wijst op vijf domeinen. Allereerst kunnen mensen ontdekken dat ze veel sterker zijn dan ze ooit gedacht hadden, waardoor hun zelfvertrouwen toeneemt. In de tweede plaats kunnen ze nieuwe mogelijkheden gaan zien in het leven, andere activiteiten ontwikkelen dan voorheen. Ten derde kan het leiden tot verhoogde empathie als mensen in staat zijn hun eigen verwond zijn te relateren aan verwondingen die ze bij anderen zien. Dat kan leiden tot versterkte verbondenheid. In de vierde plaats kan het leiden tot een nieuwe waardering voor het leven zelf in alle kwetsbaarheid die daar bij hoort. Soms wordt zelfs die kwetsbaarheid positief gewaardeerd. Ten slotte blijken spirituele veranderingen vaak deel uit te maken van posttraumatische groei.

In de meeste onderzoeken rapporteren vrouwen meer posttraumatische groei dan mannen. Dit wordt in verband gebracht met het gegeven dat posttraumatische groei correleert met emotionele expressie (Tedeschi & Calhoun, 1995; Jaarsma e.a., 2006). Interessant is dat uit genoemde onderzoeken blijkt dat Posttraumatische groei positief correleert met intrusies, een belangrijk kenmerk van PTSS. Posttraumatische groei hangt niet samen met angst en depressie. Dat betekent dat mensen kunnen lijden aan posttraumatische klachten, terwijl ze tegelijkertijd postraumatische groei ervaren. Onderzoek naar de gevolgen van vroegkindelijk trauma met dergelijke vragenlijsten is helaas nog gering en beperkt zich tot vrouwen (Linley & Joseph, 2004).

Kia-Keating, Grossman, Sorsolien Epstein (2005) hebben een aanvang gemaakt met het vullen van deze leemte. Ze concluderen uit literatuuronderzoek dat seksueel misbruik bij jongens hun identiteitsontwikkeling als man ernstig bemoeilijkt. Zij voerden diepte-interviews uit bij 16 mannen, die als kind misbruikt waren, maar tegelijkertijd goed functioneerden op ten minste een gebied, bijvoorbeeld werk of relatie. Ze waren over het algemeen opgegroeid in gewelddadige, gedesorganiseerde gezinnen. Naast ernstig seksueel misbruik was er bij 14 van de 16 sprake geweest van fysieke mishandeling. Deze mannen hadden in de loop van de tijd een manier gevonden om een andere omgang te vinden met de verwachtingen ten aanzien

Figuur 2. Transformatie van mannelijkheid faciliteert transformatie van seksueel misbruik in de kindertijd (Kia-Keating e.a., 2005, 176)

van mannen. Kia-Keating e.a. onderscheiden daarbij de aspecten *fysieke kracht*, *controle over emoties* en *seksuele dominantie* (figuur 2).

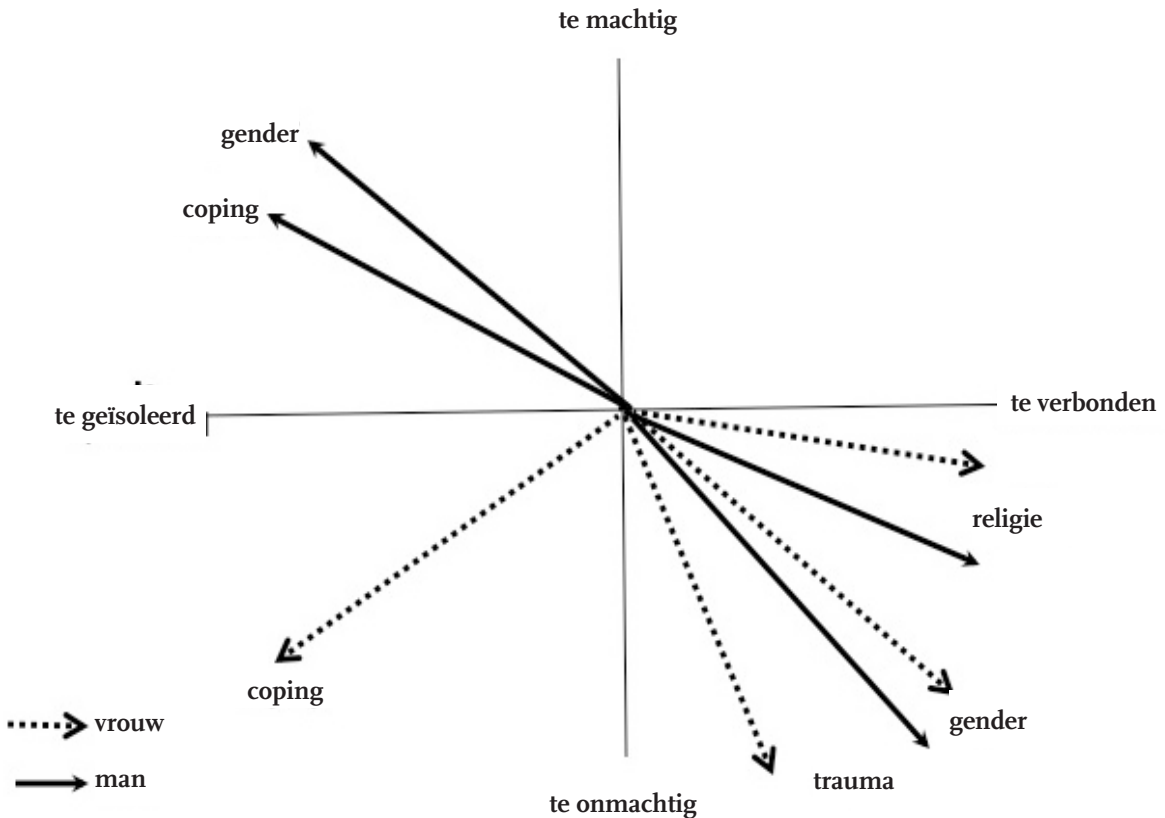
EEN KRACHTENVELD

Samenvattend is het basale krachtenveld waarin misbruikte mannen hun weg moeten vinden te beschrijven als een matrix met twee assen (figuur 3). De eerste betreft macht versus onmacht, de tweede isolement tegenover grenzeloosheid of overgave (Ganzevoort & Veerman, 2000). Deze twee assen komen overeen met de basale dimensies van ‘agency’ en ‘communion’ zoals Bakan (1966) dat als eerste beschreef en zoals McAdams (1988) dat onder meer uitwerkte. Voor beide assen ligt het ideaal in het midden. Teveel macht is net zo problematisch als te weinig, omdat ze beide de relatie verstoren met belangrijke anderen en met het leven zelf dat zich nu eenmaal onttrekt aan onze beheersing. Teveel macht is daarom een illusie die zich snel uit in obsessief of agressief gedrag. Te weinig macht uit zich in passiviteit en slachtofferrollen. Teveel isolement en teveel grenzeloosheid zijn beide verstoring van de omgang met de ander en de afgrenzing of differentiatie van het ego. In het ideale midden heeft het individu voldoende autonomie opgebouwd, maar is hij ook in staat de invloed van anderen toe te laten. Hij is in staat zich open te stellen voor anderen en verbindingen aan te gaan, maar ook om het eigen ik en de verborgenheid van de eigen ‘ziel’ te bewaken. De invloed van seksuele traumatisering is in principe voor mannen en vrouwen gelijk en wijst in de richting van grenzeloosheid en machteloosheid (rechtsonder), dat wil zeggen een verlies van

autonomie en een aantasting van het vermogen de eigen grenzen te bewaken. Wat betreft copingstrategieën neigen zowel mannen als vrouwen ertoe zichzelf uit schaamte en zelfbescherming te isoleren van anderen. Het grote verschil zit in de as van de macht en onmacht (agency). Waar mannen vaker overlevingsstrategieën lijken te zoeken die hun macht herstellen – soms op disfunctionele en gewelddadige wijze – lijken vrouwen eerder machteloze en dienstbare strategieën te ontwikkelen. Figuur 3 maakt aanschouwelijk hoe met name mannen door deze krachten in een machteloos makende spagaat terecht kunnen komen. Dit theoretische kader is mede gebaseerd op klinische ervaring, maar behoeft nog wel nadere conceptuele en empirische onderbouwing. Het is voor ons in dit artikel van belang voor het verkennen van de rol van betekenisgeving, spiritualiteit en creatieve transformatie in therapie.

POSTTRAUMATISCHE GROEI NA TRAUMA

In een eerdere publicatie (Baljon, Hardon & Kraemers, 2004) werkten we een model uit van posttraumatische groei na vroegkinderlijk trauma: van speelbal naar autonomie. Daarin is autonomie geen statisch begrip, maar een procesmatig aspect van het bestaan. Autonomie impliceert keuzes. In verschillende situaties kan iemand een andere mate van autonomie realiseren. Men kan zeggen dat autonomie bestaat uit een gezonde balans op de beide assen van het krachtenveld of een goede combinatie van ‘agency’ en ‘communion’. De beleving van autonomie kan stagneren of retarderen door schokkende ervaringen als chronische ziekte of trauma. Dit impliceert dat groei mogelijk is van

Figuur 3. De invloed van gender, trauma, coping en religie

minder naar meer autonomie. Posttraumatische groei is een proces, dat mede gedragen wordt door waarden. Het vraagt in de eerste plaats het onder ogen zien van de invloed van misbruik en geweld op de persoonlijke ontwikkeling. Vervolgens is er aandacht nodig voor de woede die hieruit voortkomt. Deze kan zich in een constructieve of een destructieve richting ontwikkelen. Als de persoon zijn leven onder ogen ziet, kan hij in plaats van *strijden tegen* gaan *vechten voor*. Als boosheid blijft overheersen, kan de persoon verhard en zich als *dader* gaan gedragen, met alle gevoelens die daarbij horen: haat, wraak en de drang alles te vernietigen wat kwetsbaar is. We spreken dan van een ‘destructief slachtoffer’. Een wezenlijke stap in het herstelproces is dus de bewuste keuze om te vechten voor een betere kwaliteit van leven, het doorbreken van de vicieuze cirkel van geweld. Dit vraagt een anders om leren gaan met emoties:

deze beleven en delen met anderen. Op basis hiervan is het mogelijk om relaties te ontwikkelen, die gekenmerkt worden door intimiteit in plaats van door overheersing. Het gaat hierbij niet alleen om coping met een bedreigende situatie. Het is ook transformatie van die ervaring in een meer vruchtbare vorm. Hiermee komen we weer uit bij de conclusies van Kia-Kearing e.a. (2005) met betrekking tot de faciliterende rol van transformatie van mannelijkheid bij herstel na trauma (figuur 2).

BETEKENISGEVING, RELIGIE EN HET KRACHTENVELD

Voor Janoff-Bulman (1993, 2006) gaat het bij posttraumatische groei om het veranderen van schema's. Dit is nodig omdat fundamentele assumpties die een rol spelen bij de betekenisgeving in het levensverhaal bij traumatisering geïmpacted raken (Herman, 1992,1993). De eerste

assumptie is de betekenisvolheid van de wereld, het geloof dat dingen niet zomaar gebeuren maar te verstaan zijn in een kader van oorzaak en gevolg, zodat we houvast hebben in ons zijn in de wereld. De tweede assumptie is de goedwillendheid van de ander, het geloof dat de mensen om ons heen er niet moedwillig op uit zijn ons te beschadigen, zodat we met een basaal vertrouwen de ander tegemoet kunnen treden. De derde assumptie is de waarde van de eigen persoon, het geloof dat ik er als persoon toe doe en niet zomaar uitwisselbaar of negeerbaar ben. De ondermijning van deze aannames vraagt om een existentiële herwaardering, het ontwikkelen van betekenis in het licht van zinloos geweld. Het denken van Janoff-Bulman sluit aan bij dat van existentiële psychotherapeuten als Frankl (1963) en Yalom (1980). Frankl stelt dat minstens 20% van zijn neurotische patiënten lijdt aan een gemis aan zingeving in hun leven. Yalom werkt dat verder uit. Hij onderscheidt twee soorten betekenisgeving. De eerste is een kosmische, waarin het leven wordt beschouwd als deel van een alomvattend plan. De gevestigde religies zijn hiervan voorbeelden. Het tweede is een seculiere, persoonlijke betekenisgeving, in afwezigheid van een kosmisch wereldbeeld. Voor behandeling gaat het erom de patiënt te ondersteunen bij het ontwikkelen van betekenisgeving die bij hem of haar past.

Ganzevoort (2001) voerde diepte-interviews uit met 12 seksueel getraumatiseerde mannen. Zijn onderzoeksvraag betrof de rol van religie ten aanzien van geloof en seksueel misbruik bij mannelijke slachtoffers. Hij concludeerde dat religie zowel steunend als belemmerend kan zijn.

Grootschalig onderzoek door Finkelhor, Hotaling, Lewis en Smith (1989) toonde aan dat bij mannen een geschiedenis van seksueel misbruik correleert met niet-religiositeit, terwijl dat bij vrouwen niet het geval is. Generaliserend kunnen we zeggen dat religie in veel tradities voor mannen en nog iets sterker voor vrouwen wijst in de richting van overgave en afhankelijkheid. Voor vrouwen sluit dit aan bij de traditionele genderboodschappen, maar voor mannen staan die twee op gespannen voet. Weliswaar is er binnen de (traditionele) religie voor mannen een compensatie in de vorm van leidinggevende posities, maar de spanning tussen de kernboodschappen blijft staan. Een echte man is machtig en op zichzelf teruggeworpen, een

echte gelovige is afhankelijk en verbonden met God en anderen.

SPEELRUIMTE VOOR DE VERBEELDING

Jongsma-Tieleman (1996) gaat in haar proefschrift *Godsdienst als speelruimte voor verbeelding* uit van Winnicotts begrip 'transitionele sfeer'. Een kind heeft deze nodig om frustraties te kunnen verdragen zonder wanhopig te worden. Volgens Winnicott kennen niet alleen kinderen deze transitionele sfeer, maar ook volwassenen. Bij hen vindt men deze bijvoorbeeld in kunst en godsdienst. Ook psychotherapie speelt zich af in deze sfeer van creatieve verbeelding.

In dit proces van betekenisverlening kunnen verhalen en beeldend werken een belangrijke rol spelen. Zowel verhalen als creatieve therapie hebben een metaforisch karakter, ze spelen zich af in een tussenruimte. Ze maken het mogelijk om het onzegbare tot uitdrukking te brengen. Fantaseren biedt mogelijkheden om een ondragelijke situatie te verdragen. Tijdens het tekenen of schilderen worden beelden gemaakt en gevoelens uitgedrukt. Het onzichtbare krijgt vorm en kleur. Het beeld drukt uit en beschermt tegelijkertijd door haar alsof karakter. Door gevoelens te kanaliseren met behulp van symbolen kan men er een zekere afstand van nemen. Bezig zijn op symbolisch niveau betekent dat men werkt aan zichzelf en niet in de eerste plaats de realiteit probeert te veranderen. Werken aan zichzelf bevordert dat de afhankelijkheid van externe omstandigheden verminderd wordt en weerbaarheid en creativiteit vergroot worden, waardoor men beter bestand is tegen moeilijkheden en met meer vindingrijkheid en hoop daarmee kan omgaan. Werken op symbolisch niveau heeft bovendien het voordeel dat het 'niet echt' gebeurt, maar alleen in de verbeelding. Dat biedt veiligheid. Belevingen die als kind ervaren zijn, kunnen vanuit het perspectief van het kind naar buiten gebracht worden. Dat zien we vaak ook in de vormtaal terug. Het gaat hier niet om artistieke prestaties, maar om therapeutische werkstukken.

BETEKENISVERLENING EN BEELDENE WERKVORMEN: FRITS

Een voorbeeld hoe een misbruikte jongen steun vond bij religieuze beelden vinden we in het ver-

haal van Frits. De beelden die hem in zijn jeugd steunden, voldeden in de volwassenheid niet meer. Mede met behulp van beeldende vormgeving transformeerde hij deze tot een nieuwe betekenisgeving.

Frits (zie ook Ganzevoort 2001) is net na de oorlog geboren in een grote stad in het westen van het land als tweede in een gezin van drie kinderen. Het gezin was gematigd actief rooms-katholiek. Binnen het gezin waren veel spanningen, in eerste instantie tussen zijn ouders. Zijn ouders hadden weinig tijd voor de kinderen. Met zijn moeder heeft Frits nooit veel contact gehad. Zijn vader had moeite een zelfstandig en bevredigend leven op te bouwen. Hij was passief en dronk veel.

Als Frits zes jaar oud is, begint zijn vader hem seksueel te misbruiken. Dat gaat van aanraking en streling tot uiteindelijk anale verkrachting. Na een periode van ongeveer twee jaar blijkt Frits - net als zijn zus - een geslachtsziekte te hebben. Daardoor komen de zaken uit. Zijn moeder stort psychisch in, en beide ouders worden uit de ouderlijke macht ontzet. De kinderen gaan naar een kindertehuis. Enkele malen worden ze door hun moeder daarvandaan (illegaal) meegenomen, en weer terug gebracht door de politie.

Aanvankelijk heeft Frits het misbruik geaccepteerd als iets waardoor hij zijn vader kon helpen en waardoor hij het huwelijk van zijn ouders zou kunnen redden. Hij voelde zich medeverantwoordelijk en vond de aandacht die hij kreeg aangenaam. Wel zat er een element van spanning in, "van wij met z'n tweeën", maar dat wordt niet negatief gekleurd. Frits voelde zich verplicht zijn vader te gehoorzamen en kleurt dat ook religieus in. "Je geeft jezelf op, net zoals Jezus. Je lijdt, dat was ook in opdracht van de Vader, zoals ik lijd in opdracht van de vader, maar aan het eind daarvan vind je altijd de verlossing. Je sterft en je gaat naar de hemel en dan is het oké." Lijden en opoffering zijn centrale thema's in zijn beleving, en lijken zijn bestaan zinvol te maken. Tegelijk voelt hij zich uitverkoren, en verwacht hij daar de hoogste beloning voor. Zijn gevoel uitverkoren te zijn heeft ook de lading anders te zijn, 'onaards'. Hij wilde heilig worden. Na de lagere school gaat Frits naar een kleinseminarie met internaat. Hij wil aanvankelijk priester worden, maar raakt steeds kritischer en meer betrokken bij maatschappijkritische acties. Hij stopt met zijn studie en woont in verschillende communes, waar hij seksuele relaties met mannen en vrouwen heeft. Hij trouwt, krijgt twee kinderen en gaat uiteindelijk werken als maatschappelijk werker. Zijn wens priester te worden ziet hij achteraf als sublimatie van zijn ervaringen van misbruik. Opoffering als religieuze houding wijst hij nu af.

Al die tijd heeft Frits last van emotionele en sociale blokkades, waardoor het huwelijk na tien jaar op een echtscheiding uitloopt. Ten tijde van het interview heeft hij al een paar jaar een nieuwe vriendin. Hij vertelt dat in seksuele contacten nog steeds het passieve element overheerst: "Ik doe zelf niks. Ik heb zelf geen behoefte om iemand te overweldigen of te gebruiken voor mij. Een ander mag wel iets met mij, maar dat veronderstelt dat ik de passieve rol speel. Naar mannen toe speel ik de vrouwenrol, en naar vrouwen toe de teddybeer. Niet dat ik daar zelf deel van uitmaak, ik stap eruit." Het lukt Frits maar moeilijk deze relaties anders te beleven dan de misbruikrelatie met zijn vader. Hij heeft enkele jaren therapie gehad, en schildert en schrijft veel om toegang te krijgen tot zijn emoties. In zijn werk functioneert hij normaal

Frits is geen lid meer van een kerk. "Maar spiritueel ben ik wel." Hij spreekt over God als verbondenheid, "momenten waarop je je totaal opgenomen voelt in de samenhang der dingen." Frits geeft zijn geloof gestalte in het schilderen en in gesprekken die hij daarover heeft met zijn kinderen. Het sterke accent dat Frits legt op de verantwoordelijkheid om anderen - waaronder zijn kinderen - tot hun recht te laten komen - met ieders individuele eigenheid lijkt ook een religieuze lading te bevatten. "Wat ik bij mijn eigen kinderen probeer te vermijden, is dat ik ze schep naar mijn beeld en gelijkenis." Individuele ruimte en verantwoordelijkheid hebben in de spiritualiteit van Frits de plaats ingenomen van opoffering. Daarbij blijft Jezus een identificatiefiguur, maar het accent is verschoven van lijden naar bevrijding. De ontwikkeling die Frits doorgemaakt heeft, is duidelijk te zien in een schilderij dat hij gemaakt heeft over het bijbelverhaal dat vertelt over Isaak die door zijn vader Abraham geofferd werd en op het laatste moment gered werd door een engel. Als kind had dit verhaal Frits een spiritueel kader gegeven om zijn traumatische ervaringen mee te duiden en te verdragen. Als volwassene schildert hij hoe hij nu omgaat met het verhaal. Opvallend is dat de engel in het schilderij een andere kant opkijkt. Frits legt uit dat zijn vader niet op een engel moet wachten, maar zijn eigen verantwoordelijkheid moet nemen. Dat geldt echter ook voor hemzelf: "Ik moet niet wachten tot een engel of wie ook mij redt." Hetzelfde verhaal blijkt in twee verschillende fasen inspiratie te geven voor een heel verschillende levenshouding

MAATWERK VOOR MANNEN MET TRAUMA'S

Een behandelprogramma voor mannen, die in hun jeugd seksueel getraumatiseerd zijn, dient in te spelen op de hierboven beschreven dynamiek. Binnen GGZ Drenthe te Assen is vanaf 2005 ervaring opgedaan met een deeltijdbehandeling voor

deze doelgroep. Het heeft zijn vorm gevonden in een programma van twee dagen per week, gedurende maximaal een jaar, gevolgd door maximaal een jaar ambulante nazorg. Het is ontwikkeld vanuit De Balans, een deeltijdprogramma voor vroeg getraumatiseerde vrouwen. Uitgangspunten zijn daarbij ontleend aan theorieën over dissociatie, hechting, autonomie ontwikkeling en seksespecifieke hulpverlening (Hardon & Baljon, 2003; Baljon, Hardon & Kramers, 2004). Wat betreft het laatste kwamen we uiteraard andere uitdagingen tegen dan bij een vergelijkbaar programma voor vrouwen. Bij vrouwen is het voor anderen zorgen een veel voorkomende overlevingsstrategie. In hun behandeling staat *autonomie bevordering* centraal. Bij mannen zijn veel voorkomende overlevingsstrategieën: rationaliseren, controleren, het vermijden van intimiteit en emoties. Daarnaast versterkt schaamte hun isolement. In hun behandeling gaat het om de beweging *van isolement naar verbondenheid*, maar zonder dat ze daarmee hun autonomie opgeven. Veel vrouwen voelen zich thuis bij praten over zichzelf, veel mannen geven de voorkeur aan iets samen doen. Met vrouwen hadden we goede ervaringen opgedaan met een combinatie van psychomotorische therapie (PMT) en creatieve therapie beeldend (CT) naast verbale therapieën. Voor zover we weten, wordt bij specifieke mannenprogramma's als non-verbale therapie gewoonlijk voor een bewegingstherapie gekozen (Van der Linden e.a., 2002; Scheffers & Schreuder, 2000; Baljon & Maliepaard, 1999). We kozen ervoor om zowel CT als PMT in te zetten. Daarbij bleek dat CT door de mannen als een relatief conflictvrij gebied ervaren wordt. PMT roept veel angst op. Het doet een appèl op de mannenbeelden, die ten gevolge van trauma's problematisch zijn: lichamelijk zichtbaar zijn – niet alleen in de zaal, maar ook in de kleedkamer – en het rivaliseren bij sportieve activiteiten. Uiteraard geeft dat tegelijkertijd de mogelijkheid om corrigerende ervaringen op te doen. In de CT is er de gelegenheid om enerzijds individueel te werken en anderzijds daarover te delen met anderen. Dat geeft mogelijkheden om de eigen mannelijke identiteit vorm te geven.

Nog explicieter dan bij de vrouwen gebruiken we in het mannenprogramma non-verbale therapie als een inleiding op het stilstaan bij de eigen beleving. We lichten dit toe aan de hand van de wekelijkse

themabespreking, die verzorgd wordt door een koppel bestaande uit een creatief therapeut en een psychotherapeut. Het thema macht–onmacht bijvoorbeeld wordt ingeleid door de opdracht om een symbool van kracht te maken uit boetseerleij. Bij het bespreken van de werkstukken en hoe er gewerkt is, worden de mannen geholpen om hun belevingen te verwoorden. Daarop aansluitend entameert de psychotherapeut een groepsgeprek over het thema, waarop de in de vorige paragraaf behandelde dynamiek wordt verhelderd aan de hand van de beleving van de mannen zelf. Daardoor kan het inzicht groeien dat het mogelijk is om mannelijke kracht te ontwikkelen zonder in destructieve agressie te vervallen. Daarbij blijkt het mannen aan te spreken om de vraag naar zingeving te vertalen naar: 'waar ligt je passie?'

EEN SYMBOOL VOOR KRACHT: JAAP

Aan de hand van de behandeling van Jaap, die we in het begin van dit artikel aan u voorstelden, laten we zien hoe de verbeelding en het beeldend werken kunnen helpen bij de transformatie van zijn destructieve agressie naar constructieve kracht.

Jaap is zeer gemotiveerd om aan verandering te werken, maar heeft het zwaar met de dagbehandeling. Bij de creatief beeldende therapie komt hij moeilijk tot vormgeving en als hij iets maakt, moet het direct weer kapot. We spiegelen hem dat we zien dat er een gevecht in hem gaande is tussen zijn destructieve kant en de kant die een positieve weg in wil slaan. Hij voelt zich hierdoor gezien en begreep. Er is een sessie, waarin hij voor een leeg vel papier met zichzelf heeft zitten worstelen. Hij wil dit vel bewaren, omdat dit hem goed heeft gedaan. Hij zet zijn naam en de datum erop. We zien hem gestaag vorderingen maken: hij kan steeds iets meer delen over wat hem bezighoudt. Er is een gebied dat hem radeloos maakt en ons ook zorgen baart: het eten. Hij is broodmager en regelmatig een paar dagen ziek. Hij kan zichzelf ertoe brengen om een paar keer per week te koken, maar vaak moet hij het onaangeroerd weg gooien, omdat hij zichzelf er niet toe kan brengen om het op te eten. Dit is begrijpelijk tegen de achtergrond van oraal misbruik. Goede raad is duur. In een regulatief gesprek met de psychotherapeut–behandelcoördinator vraagt deze aan Jaap of hij zich een gefantaseerde steunfiguur kan voorstellen, bijvoorbeeld een personage uit een boek of een film. Batman bijvoorbeeld. Hij begrijpt het idee en komt met het voorstel van een ridder. Als kind las hij graag kinderboeken over de riddertijd. De psychotherapeut laat hem zich dan voorstellen dat er een ridder is die hem steunt in zijn strijd tegen zijn destructieve kant. Jaap voelt zich hier goed bij. Een paar dagen later vertelt hij

in de groep dat hij erg blij is dat hij deze ridder ontmoet heeft: deze geeft hem kracht. In de beeldende therapie kan hij zijn werkstukken inmiddels laten bestaan. Hij boetseert een figuurtje dat staat voor zijn ik. Het is een symbool waar hij kracht aan ontleent. Het komt steeds terug in zijn werkstukken en ontwikkelt zich verder. Na een jaar dagbehandeling krijgt het ook kleur (afbeelding 1). In de eindevaluatie vertelt hij dat hij een tijdje steun had aan de ridder, maar dat die op den duur niet meer voldeed. Dit ik-symbool is daarvoor in de plaats gekomen. Erg belangrijk is dat hij bij deze eindevaluatie constateert dat hij zijn werkstukken kan laten bestaan, ze niet meer kapot hoeft te maken. Hij heeft briefjes met reacties van zijn mede groepsleden en de therapeuten op zijn werk bewaard. In de therapiegroep heeft hij geleerd dat hij zijn isolement kan doorbreken. In het dagelijks leven maakt hij langzaam aan meer echt contact met de mensen om hem heen. Ook voor het eten heeft hij een eigen oplossing gevonden.

Het ideaal van drie normale maaltijden per dag heeft hij losgelaten: over de dag verspreid eet hij kleine porties voedsel, waarvan hij uitgevonden heeft dat hij die kan verdragen. Hij heeft vrijwilligerswerk gevonden in een buurtcentrum, waar hij met een clubje vrouwen aan handenarbeid doet. Hij maakt daarbij gebruik van beeldende werkvormen, waarmee hij in de deeltijd ervaring heeft opgedaan. Dit geeft hem het besef dat hij een zinvol bestaan kan leiden.

CONCLUSIE

In het leven van mannen die seksueel getraumatiseerd zijn, spelen thema's als macht/kracht en isolement een grote rol. Dat heeft alles te maken met genderboodschappen. Met name het spanningsveld tussen mannelijkheidsbeelden en slachtofferchap is groot en kan verlamrend werken.

Bij zowel Frits als Jaap zien we dat verhalen vanaf hun jeugd een rol spelen bij hun strijd tegen de ervaring van machteloosheid. Ze blijken mannelijke helden nodig te hebben om zin te geven aan hun strijd om te overleven. Jaap trok zich op aan ridderfiguren, die strijden tegen onrecht. Frits gaf zijn leven en lijden betekenis vanuit bijbelverhalen. Ook geven ze beiden aan in hun volwassen leven een bewuste keuze gemaakt te hebben voor positieve waarden om voor te leven. Dat lukt alleen als ze de innerlijke demonen, die ze vanuit het misbruik in zich meedragen, onder ogen kunnen zien. Deze voorbeelden tonen hoe bij de transformatie van mannelijkheidsbeelden betekenisgeving

Afbeelding 1 *Symbool van kracht*

en beeldend werken een rol kunnen spelen.

De relatie tussen zingeving, misbruik, gender en coping is complex. Een analyse van al deze aspecten kan helpen om krachtbronnen en eigen betekenisgeving te vinden. Dit vormt een belangrijke inspiratiebron voor hulpverlening bij processen van posttraumatische groei.

LITERATUUR

- Bakan, D. (1966).** *The duality of human existence: Isolation and communion in Western man.* Boston: Beacon Press.
- Baljon, M.C.L., Hardon, B. & Kramers, M. (2004).** Aan 'horen, zien en zwijgen' voorbij. *Traumaverwerking in een dagbehandelingsprogramma.* *Tijdschrift psychotherapie*, 30, 6, 414-430.

- Baljon, M.C.L., Kramers, M. & Verveld, S.N. (1998). Waar woorden tekort schieten. Psychomotorische en creatieve groepstherapie voor seksueel getraumatiseerde vrouwen. *MGV*, 53, 1212-1221.
- Baljon M.C.L. & Maliepaard, G.A. (1999). Van competitie naar communicatie. Het leren omgaan met gevoelens binnen een psychomotorische groepsbehandeling voor mannen. *Bewegen en hulpverlening*, 16, 28-42.
- Balsam, K.F., Rothblum, E.D. & Beauchaine, T.P. (2005). Victimization over the life span. A comparison of lesbian, gay, bisexual, and heterosexual siblings. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 73, 477-487.
- Brezendine, L. (2010). *The male brain*. New York: Broadway Books. Nederlandse vertaling: *De mannelijke hersenen*. Amsterdam: Sirene.
- Calhoun, L.G. & Tedeschi, R.G. (Eds.) (2006). *Handbook of posttraumatic growth. Research and practice*. Mahwah: Lawrence Erlbaum.
- Doxley, C., Jensen, L. & Jensen, J. (1997). The influence of religion on victims of childhood sexual abuse. *The International Journal for psychology of Religion*, 7, 179-186.
- Dube, S.R., Anda, R.F., Whitfield, C.L., Brown, D.W., Felitti, V.J., Dong, M. & Giles, W.H. (2005). Long-term consequences of childhood sexual abuse by gender of victim. *American Journal of Preventive Medicine*, 28-5, 430-438.
- Elliott, R., Watson, J., Goldman, R. & Greenberg, L. (2004). *Learning Emotion-Focused Therapy: The process-experiential approach to change*. Washington: APA Books.
- Finkelhor, D., Hotaling, G.T., Lewis, I.A. & Smith, C. (1989). Sexual abuse and its relationship to later sexual satisfaction, marital status, religion and attitudes. *Journal of Interpersonal Violence*, 4, 379-399.
- Frankl, V.E. (1963). *Man's search for meaning*. New York: Pocket Books.
- Ganzevoort, R.R. & Veerman, A.L. (2000). *Geschonden lichaam. Pastorale gids voor gemeenten die geconfronteerd worden met seksueel geweld*. Zoetermeer: Boekencentrum.
- Ganzevoort, R.R. (2001). *Reconstructies. Praktisch-theologisch onderzoek naar de verhalen van mannen over seksueel misbruik en geloof*. Kampen: Kok.
- Ganzevoort, R.R. (2006). 'Masculinity and post-traumatic spirituality'. Paper for the international workshop on sexual abuse. Montréal.
- Gold, S.R., Milan, L.D., Mayall, A. & Johnson, A.E. (1994). A cross-validation study of the trauma symptom checklist. The role of mediating variables. *Journal of Interpersonal Violence*, 9, 12-26.
- Hamann, S. (2005). Sex differences in the responses of the human amygdala. *Neuroscientist*, 11-4, 288-93.
- Hardon, B. & Baljon, M.C.L. (2003). Traumatische hechting als focus in therapie. *Tijdschrift voor cliëntgerichte psychotherapie*, 41, 182-194.
- Herman, J.L. (1992). *Trauma and recovery*. New York: Basic Books. Nederlandse uitgave: *Trauma en herstel*. Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Holman, E.A. & Cohen Silver, R. (1996). Is it the abuse or the aftermath? A stress and coping approach to understanding responses to incest. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 15, 318-339.
- Jaarsma, T.A., Pool, G., Sanderman, R. & Ranchor, A.V. (2006). Psychometric properties of the Dutch version of the posttraumatic growth inventory among cancer patients. *Psycho-Oncology*, 15-10, 911-920.
- Janoff-Bulman, R. (1992). *Shattered assumptions. Towards a new psychology of trauma*. New York: Free Press.
- Janoff-Bulman, R. (2006). Schema-change perspectives on posttraumatic growth. In Calhoun, G.C. & Tedeschi, R.G. (Eds.), *Handbook Posttraumatic Growth* (pp. 81-99). New York/London: Psychology Press.
- Jongsma-Tieleman, P.E. (1996). *Godsdienst als speelruimte voor verbeelding. Een godsdienstpsychologische studie*. Kampen: Kok.
- Kia-Keating, M., Grossman, F.K., Sorsoli, L. & Epstein, M. (2005). Containing and resting masculinity: Narratives of renegotiation among resilient male survivors of childhood sexual abuse. *Psychology of Men and Masculinity*, 6-3, 169-185.
- Lambie, I., Seymour, F., Lee, A. & Adam, P. (2002). Resiliency in the victim-offender cycle in male sexual abuse. *Sexual Abuse: A Journal of Research and Treatment*, 14, 1, 31-48.
- Lew, M. (1988). *Victims no longer. Men recovering from incest and other sexual abuse*. New York: Neuraumont.

- Linden, P. van der (red.) (2002). *Het erkende lichaam. Over lichaamsgerichte therapie voor jongens en mannen die seksueel misbruikt zijn*. Utrecht: Transact.
- Linley, P.A. & Joseph, S. (2004). Positive change following trauma and adversity: A review. *Journal of Traumatic Stress*, 17, 1, 11-21.
- Maslow, A.H. (1954). *Motivation and personality*. New York: Harper.
- McAdams, D.P. (1988). *Power, intimacy and the life story. Personological inquiries into identity*. New York: The Guilford Press.
- Mendel, M. P. (1995). *The male survivor. The impact of sexual abuse*. Thousand Oaks: Sage.
- Nicolai, N.J. (1997). *Vrouwenhulpverlening en psychiatrie* (5e herziene druk). Amsterdam: Babylon-De Geus.
- Paivo, S.C. & Pascual-Leone, A. (2010). *Emotion-focused therapy for complex trauma: an integrative approach*. Washington DC: American Psychological Association.
- Pimlott-Kubiak, S. & Cortina, L.M. (2003). Gender, victimization, and outcomes: reconceptualizing risk. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 71-3, 528-539.
- Salter, D., McMillan, D., Richards, M., Talbot, T., Hodges, J., Bentovin, A., Haslings, R., Stevenson, J. & Skuse, D. (2003). Development of sexually abusive behaviour in sexually victimised males: a longitudinal study. *The Lancet*, 361-8, 471-476.
- Scheffers, W.J. & Schreuder, B.J.N. (2000). Seks-especifieke hulpverlening bij seksueel geweld: de focale mannengroep. *Bewegen en hulpverlening*, 17, 178-195.
- Schmitt, D.P., Realo, A., Voracek, M. & Allik, J. (2008). Why can't man be more like a woman? Sex differences in Big Five personality traits across 555 cultures. *Journal of Personality and Social Psychology*, 94-1, 168-182.
- Tedeschi, R. & Calhoun, L. (1996). The posttraumatic growth inventory: Measuring the positive legacy of trauma. *Journal of Traumatic Stress*, 9, 455-472.
- Yalom, I.D. (1980). *Existential Psychotherapy*. New York: Basic Books.

PERSONALIA

Marijke C.L. Baljon, klinisch psycholoog-psychotherapeut, is werkzaam in eigen praktijk. Tot mei 2009 werkte ze bij GGZ Drenthe, o.a. als behandelcoördinator van de deeltijd voor vroeg getraumatiseerde mannen. Meer informatie en contactgegevens op: www.marijkebaljon.nl

R. Ruurd Ganzevoort is hoogleraar praktische theologie aan de Vrije Universiteit Amsterdam en heeft zich in onderzoek en pastorale begeleiding onder meer beziggehouden met de spiritualiteit van seksueel getraumatiseerde mannen. Meer informatie en contactgegevens op: www.ruurdganzevoort.nl Correspondentieadres: therapie@marijkebaljon.nl